

PERKEMBANGAN TARIKAT AHMADIYYAH¹ DI NEGERI KELANTAN DARUL NAIM

Oleh:
Che Zarrina Sa'ari

Abstract

This article attempts to describe the rise and development of sufi order i.e. the Ahmadiyyah Order in Kelantan. It analyses the prominent shaykh of the order who played a vital role to introduce and developed the order among the Malays.

Pendahuluan

Artikel ini membincangkan kemasukan Tarikat Ahmadiyyah ke Malaysia khususnya Negeri Kelantan. Kajian yang dibuat meliputi perkembangan awal Tarikat itu, di samping mengemukakan tokoh-tokoh yang terlibat dengan perkembangan organisasi tersebut di mana subjek penelitiannya adalah tertumpu di sekitar Kota Bharu, Kelantan dan juga di Jajahan Pasir Puteh, Kelantan. Sebelum penulis membincangkan sejarah perkembangan dan tokoh-tokoh terkemuka Tarikat Ahmadiyyah di Tanah Melayu ini, terlebih

¹ Untuk keterangan mengenai pengasas Tarikat Ahmadiyyah iaitu Shaikh Ahmad b. Idris, lihat Che Zarrina Sa'ari, "Biografi Shaikh Ahmad b. Idris dan Sumbangannya Terhadap Alam Kesufian," *Jurnal Afkār*, Bil. 1, Rabi' al-Awwal 1421/Jun 2001, Jabatan Akidah dan Pemikiran Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, hlm. 33-54.

dahulu penulis akan cuba mengaitkan Tarikat Ahmadiyyah ini dengan Tarikat Ahmadiyyah yang tersebar luas di dunia Arab, dan siapakah orang yang pertama memperkenalkan tarikat tersebut kepada rakyat Malaysia khususnya rakyat Kelantan yang menjadi subjek penelitian penulis.

Mekah Sebagai Pusat Ilmu dan Kegiatan Tarikat

Semasa Tarikat Ahmadiyyah di bawah pimpinan Ibrāhīm al-Rashīd,² tarikat tersebut berkembang pesat di Kota Mekah yang sentiasa dikunjungi oleh para jama'ah haji pada setiap tahun. Mekah yang juga terkenal sebagai pusat pendidikan sama ada secara formal mahu pun tidak, telah dikunjungi oleh ramai bangsa Melayu bagi menimba ilmu agama untuk dunia dan akhirat. Antara pelajar-pelajar Melayu yang berada di Mekah ketika itu termasuk Haji Muhammad Sa'īd bin Jamaluddin al-Linggi, Haji Wan 'Ali bin Haji Abdul Rahmān Kutan (m. 1913M.), Haji Muḥammad Yūsuf bin Muḥammad (Tok Kenali) (m. 1933M.),³ Haji Wan Mūsā bin Haji Abdul Ṣamad (m. 1939M.)⁴ serta Haji Syafie b. Haji Salleh (Tok Shafie) dan lain-lain lagi.

Pada waktu itu terdapat ramai alim ulama yang mengajar di masjid-masjid, *zawāyā-zawāyā* dalam bentuk *ḥalaqah* dan lain-lain

² Untuk keterangan lanjut mengenai Ibrāhīm al-Rashīd, lihat Che Zarrina Sa'ari, "Tarikat Ahmadiyyah: Suatu Kajian di Negeri Kelantan Darul Naim," Disertasi Sarjana Usuluddin yang tidak diterbitkan, Akademi Islam, Universiti Malaya, 1993.

³ Untuk penerangan lanjut mengenai Haji Muḥammad Yūsuf bin Muḥammad (Tok Kenali), lihat Abdullah al-Qari bin Haji Salleh, *Sejarah Hidup Tok Kenali, Kelantan*, 1967; Abdullah al-Qari bin Haji Salleh, "Tok Kenali: His Life and Influence," William R. Roff (ed), *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*, Kuala Lumpur, 1974, hlm. 87-100.

⁴ Untuk keterangan lanjut mengenai Haji Wan Mūsā, lihat "Theological Debates: Haji Wan Mūsā bin Haji Abdul Ṣamad and It's Family," William R. Roff (ed). *op. cit.*, hlm. 153-169; Muhammad Sarim Haji Mustajab, "Islam dan Perkembangannya Dalam Masyarakat Melayu di Semenanjung Tanah Melayu 1900-1940an," M.A. Universiti Malaya yang tidak dicetak, 1975, hlm. 62-90.

lagi yang merangkumi pelbagai bidang ilmu pengetahuan termasuk ilmu fiqh, akidah, tafsir, hadith, mantiq dan juga kegiatan-kegiatan tasawwuf yang menganjurkan aliran tarikat masing-masing. Hurgronje, seorang penulis Barat menulis:

Secara kasarnya, semua orang akan dapat melihat bahawa tarikat memainkan peranan penting dalam kehidupan beragama bagi penduduk Mekah dan orang-orang Islam yang berada di seluruh dunia di mana dengan pelbagai cara mereka dapat mengembangkan kerohanian mereka dari tanah suci itu. Di puncak Gunung Abu Qubes terbina bukan sahaja *zawāyā-zawāyā* Tarikat Sanusiyyah, malahan terdapat juga *zawāyā-zawāyā* besar kepunyaan Tarikat Naqshabandiyyah di mana pengasasnya ialah Shaikh Sulaiman sementara shaikh tarikat lain seperti Qādariyyah dan Shādhiliyyah dan lain-lain kebanyakannya menggunakan rumah-rumah sebagai tempat untuk menerima tetamu dan mendapat hadiah daripada pembesar-pembesar.⁵

Pada pertengahan kurun ke-19M., antara kumpulan tarikat yang menjalankan kegiatannya di Mekah itu ialah Tarikat Ahmadiyyah yang pada masa itu dipimpin oleh Ibrāhīm al-Rashīd.⁶ Ibrāhīm al-Rashīd mempunyai ramai murid yang datang dari seluruh pelusuk dunia termasuk pelajar-pelajar dari Semenanjung Tanah Melayu dan di antaranya yang menjadi pengikut Tarikat Ahmadiyyah al-Rashīdiyyah termasuk Tuan Tabal.⁷

Peranan Tuan Tabal Dalam Perkembangan Tarikat Ahmadiyyah di Kelantan

Tarikat Ahmadiyyah mula muncul di Kelantan sekitar tahun 1800-an atau lebih tepat dikatakan pada tahun 1895. Perkembangannya

⁵ C. Snouck Hurgronje, *Mekka, in the Later Part of the 19th Century*, Leiden, 1970, hlm. 205-206.

⁶ J. S. Trimingham, *Islam in Ethiopia*, London, t.t., hlm. 243.

⁷ Hamdan Hassan, *Tarikat Ahmadiyah di Malaysia*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, hlm. 53.

dipercayai dipelopori oleh Haji Abdul Şamad bin Muĥammad Şalleh al-Kelantānī yang lebih dikenali sebagai Tuan Tabal.⁸ Beliau dilahirkan pada tahun 1840M. dari sebuah keluarga yang berpendidikan Islam.⁹ Semenjak kecil Tuan Tabal mendapat pendidikan agama yang secukupnya di mana dalam usianya baru mencapai empat belas tahun, beliau telah dihantar ke Patani yang ketika itu terkenal sebagai pusat pengajian Islam yang terbesar di Asia Tenggara.¹⁰

Ketika berusia belasan tahun, beliau belajar mengaji al-Qur'an serta mengikuti pengajian beberapa pengetahuan asas agama seperti rukun Islam, rukun Iman, fardhu ain dan lain-lain di kampungnya sendiri. Beliau kemudiannya melanjutkan pengajiannya dalam pelajaran Bahasa Arab, *şaraf*, fiqh, tasawuf dan usuluddin di Patani. Selepas itu Tuan Tabal pergi ke Mekah untuk belajar dari ramai ulama terkenal di sana. Disebabkan minatnya yang mendalam terhadap ilmu tasawuf, beliau telah belajar kepada Ibrāhīm al-Rashīd,¹¹ salah seorang ulama terkenal pada masa itu. Namun begitu, terdapat juga kenyataan bahawa beliau bukannya berguru kepada Ibrāhīm al-Rashīd, tetapi beliau belajar daripada Muĥammad b. Aĥmad al-Dandarāwī¹² yang menjadi murid kepada Ibrāhīm al-Rashīd. Kenyataan bahawa

⁸ Beliau dikenali sebagai Tuan Tabal sempena nama kampungnya iaitu Kampung Tempoyak, terletak di Thailand, dalam Wilayah Selatan Thailand bersempadan dengan negeri Kelantan. Lihat William R. Roff, *op. cit.*, hlm. 50; Nik Abdul Aziz bin Haji Nik Hassan (ed), *Islam Di Kelantan*, t.p., 1983, hlm. 22.

⁹ Beliau lahir dalam sebuah keluarga yang sederhana. Bapanya dilantik sebagai imam, kuat beragama dan wara', dididik supaya mengikuti jejak langkah bapanya dan hasilnya, beliau terkenal dengan kewarakannya semenjak berusia awal belasan tahun lagi. Lihat Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 22.

¹⁰ *Ibid.*, hlm. 67; Robert L. Winzeler, "Tradition Islamic School in Kelantan," dalam *JMBRAS*, vol. 48, Bahagian 1, Mei 1975, hlm. 92.

¹¹ Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 23.

¹² *Ibid.*, hlm. 67.

beliau sempat berguru dengan Ibrāhīm al-Rashīd dikira benar apabila melihat kepada tarikh kembalinya Tuan Tabal ke Tanah Melayu iaitu pada tahun 1860M., dan al-Rashīd meninggal pada tahun 1872M. Tambahan pula apabila dilihat dari sudut *silsilah* pemimpin Tarikat Ahmadiyyah sebelum dan sehingga tahun 1860M., al-Rashīd masih hidup dan Muḥammad b. Aḥmad Dandarāwī pula masih menjadi muridnya sehinggalah tahun 1872M. ketika al-Rashīd meninggal dunia. Hanya selepas al-Rashīd meninggal dunia, barulah al-Dandarāwī mengambil alih pucuk pimpinan Tarikat Ahmadiyyah. Jadi agak mustahil sekiranya al-Dandarāwī mengijazahkan Tuan Tabal semasa gurunya al-Rashīd masih hidup dan menetap pula di tempat yang sama iaitu Mekah.¹³

Hamdan Hassan, pengarang buku *Tarikat Ahmadiyah di Malaysia* juga tidak bersetuju dengan pendapat bahawa Tuan Tabal pernah menjadi murid kepada Muḥammad al-Dandarāwī dengan alasan bahawa pada tahun-tahun sebelum Tuan Tabal kembali ke Tanah Melayu, iaitu 1860M., al-Dandarāwī belum muncul sebagai guru sufi yang terkenal di Mekah. Tambahan pula al-Dandarāwī meninggal dunia pada tahun 1909M./1327H. iaitu empat puluh sembilan tahun setelah Tuan Tabal kembali ke Semenanjung Tanah Melayu.¹⁴ Tetapi pada suatu ketika lain, Hamdan Hassan seolah-olah bersetuju dengan pendapat bahawa Tuan Tabal pernah menjadi murid al-Dandarāwī.¹⁵

¹³ Kenyataan bahawa beliau menerima Tarikat Ahmadiyyah dari Ibrāhīm al-Rashīd diperkuatkan lagi dengan terdapatnya sebuah riwayat tulisan tangan yang dipercayai dihasilkan oleh salah seorang murid Tuan Tabal yang menyebut bahawa Tuan Tabal menerima Tarikat Ahmadiyyah daripada Ibrāhīm al-Rashīd. Risalah ini disimpan oleh cucu Tuan Tabal iaitu Haji Nik Ismail bin Haji Nik Abdul Rahman. Lihat Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 23.

¹⁴ Hamdan Hassan, *op. cit.*, hlm. 75.

¹⁵ *Ibid.*, hlm. 53 yang menyatakan di antara murid-murid al-Dandarāwī yang berasal dari Asia Tenggara dan khususnya dari Tanah Melayu termasuklah Tok Syafie dari Kedah, Haji Muḥammad Sa'id b. Jamaluddin al-Linggi, Negeri Sembilan dan Abdul Samad bin Muḥammad Ṣāleḥ al-Kelantāni, atau lebih dikenali sebagai Tuan Tabal.

Selepas Tuan Tabal menimba ilmu di Kota Mekah, beliau kembali ke kampungnya, Tabal dan mendapati bapanya telah meninggal dunia. Bagi menyambung tugas dan cita-cita bapanya dalam usaha-usaha dakwah, beliau segera mendirikan pondok di kampungnya itu serta menerima ramai pelajar dari merata tempat.¹⁶

Pada tahun 1870M., Tuan Tabal berpindah ke Kota Bharu atas jemputan Haji Abdul Raḥmān bin Lebai Muda yang lebih dikenali sebagai Tok Semian. Beliau kemudiannya berkahwin dengan anak Tok Semian yang bernama Wan Kalsom. Kedatangan beliau ke Kota Bharu telah membuka era baru bagi penduduk Kelantan dalam pembelajaran ilmu tasawuf, lebih-lebih lagi apabila beliau mendirikan sebuah surau di Lorong Tok Semian.¹⁷

Walaupun Tuan Tabal tidak pernah menyatakan bahawa beliau mengamalkan Tarikat Ahmadiyyah, tetapi menurut cerita orang ramai, beliau memang mengamalkan tarikat tersebut. Malahan fakta ini diperkuatkan lagi dengan adanya surat Raja Kelantan, Sultan Muḥammad kepada Wan Ahmad bin Muḥammad Zain al-Patānī (m. 1908M.) yang menyebut bahawa Tuan Tabal telah menerima Tarikat Rashīdī.¹⁸ Kenyataan surat ini membuktikan bahawa Tuan Tabal adalah pengikut Tarikat Ahmadiyyah yang sekaligus menunjukkan bahawa beliau menerima tarikat tersebut daripada Ibrāhīm al-Rashīd.

¹⁶ Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 24.

¹⁷ Surau tersebut dikenali sebagai surau Tuan Tabal. Sehingga sekarang surau tersebut masih beroperasi. Penulis juga mengunjungi surau tersebut dan mendapati ia masih dalam keadaan baik dan terjaga. Mengikut penduduk di sekitar kawasan itu, surau tersebut telah diperbaiki oleh anak cucu Tuan Tabal untuk mengekalkannya di samping menjaga nilai-nilai sejarah.

¹⁸ Lihat buku *Sufi dan Wali Allah: Pusaka Shaikh Wan Ahmad b. Muḥammad Zain b. Mustapha al-Patānī*, Tahqiq: Wan Muḥammad Saghir Abdullah, Pustaka Aman Press, Kota Bharu, 1980, hlm. 77.

Peranan Keluarga Tuan Tabal Dalam Perkembangan Tarikat Ahmadiyyah

Haji Wan Mūsā bin Haji Abdul Şamad lahir di Lorong Tok Semian, Kota Bharu. Bapanya, Tuan Tabal melihat beliau mempunyai kebolehan dan berhemah tinggi untuk mempelajari ilmu agama. Oleh itu, bapanya telah menaruh harapan agar beliau dapat mewarisi ilmu-ilmu dan amalannya nanti. Selepas bapanya meninggal, Haji Wan Mūsā melanjutkan pelajarannya ke Tanah Suci Mekah selama lima tahun. Di sana beliau sempat berguru deangan seorang ulama terkenal Asia Tenggara iaitu Haji Wan Ahmad bin Muḥammad Zain al-Patānī yang kemudiannya telah mendorong beliau mengikuti perkembangan politik dunia.¹⁹

Sekembalinya Haji Wan Mūsā ke Kelantan, beliau telah mempraktikkan ilmu pengetahuannya dengan mengajar kitab dalam pelbagai ilmu. Beliau meminati tasawuf dan mengamalkan ajaran Tarikat Ahmadiyyah seperti bapanya Tuan Tabal.

Haji Wan Mūsā telah mendirikan sebuah surau di Jalan Merbau²⁰ untuk mengajar ilmu-ilmu agama termasuklah ilmu tasawuf. Tetapi tidak seperti bapanya, beliau telah mengkhususkan pengajaran tasawuf kepada Tarikat Ahmadiyyah. Malahan beliau juga turut mengadakan majlis zikir.²¹

Adiknya, Haji Wan Abdullah pula dilahirkan pada tahun 1877M. Beliau adalah anak keempat di dalam keluarga Tuan Tabal. Seperti abangnya Haji Wan Mūsā, beliau juga

¹⁹ Semasa berada di Mekah selama lima tahun, Haji Mūsā turut terpengaruh dengan pemikiran-pemikiran *islah* yang dibawa oleh kaum muda seperti Jamal al-Dīn al-Afghānī, Muḥammad ‘Abduh dan Muḥammad Rashid Riḍā, Lihat *Ibid.*, hlm. 29-30.

²⁰ Surau Haji Wan Mūsā juga masih digunakan di tempat asalnya. Tetapi ianya telah mengalami perubahan setelah dibaik pulih oleh keluarga beliau.

²¹ Tuan Tabal meninggalkan beberapa orang murid, antaranya ialah Haji Wan Ahmad bin Haji Abdul Şamad (1869-1920) iaitu anak beliau yang pertama, Haji Mūsā bin Haji Abdul Şamad (1874-1939), merupakan anak tuan Tabal yang ketiga dan Haji Wan Abdullah bin Haji Wan Abdul Şamad (1877-1926) anak Tuan Tabal yang keempat serta Haji Daud bin Haji Hussein (m. 1930). Lihat Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 25.

mengamalkan Tarikat Ahmadiyah al-Rashidiyyah.²²

Pada awal tahun 1916M., kedua-dua beradik ini sering berulang-alik ke Terengganu untuk menyebarkan Tarikat Ahmadiyah.²³ Meskipun begitu penulis tidak dapat memastikan tempat yang menjadi pusat gerakan tarikat tersebut.

Selepas kematian Haji Wan Mūsā pada tahun 1939M. dan Haji Wan Abdullah pada tahun 1926M., muncul pula anak Haji Wan Mūsā iaitu Haji Nik Salleh dan Haji Nik Abdullah sebagai ulama muda yang terkenal di Kelantan. Tetapi mereka tidak begitu berminat untuk melibatkan diri di dalam ajaran tasawuf. Walau bagaimanapun, kadangkala mereka juga turut mengadakan amalan zikir tarikat di surau masing-masing di Jalan Merbau dan di Lorong Tok Semian.²⁴

Tarikat Ahmadiyah ini cuba dihidupkan kembali oleh Haji Nik Abdul Rahman bin Haji Nik Abdullah, selepas tidak diambil berat oleh Haji Nik Salleh dan Haji Nik Abdullah. Beliau dikatakan menerima tarikat ini daripada Haji Shafie Haji Salleh yang dikenali sebagai Tok Shafie berasal dari Patani. Haji Nik Abdul Rahman mengadakan majlis zikir pada tiap-tiap malam Jumaat dan Isnin dengan dihadiri oleh penduduk di sekitar kawasan Kota Bharu yang berminat dengan ajaran tarikat tersebut. Pada tahun 1968M., selepas kematian Haji Nik Abdul Rahman, Tarikat Ahmadiyah mula tidak mendapat perhatian daripada keluarga Tuan Tabal.²⁵

Haji Sa'īd bin Jamaluddin al-Linggi

Dalam masa-masa perkembangan Tarikat Ahmadiyah di kalangan keluarga Tuan Tabal ini, muncul pula Haji Muḥammad Sa'īd bin Jamaluddin al-Linggi yang berasal dari Negeri Sembilan.

²² *Ibid.*, hlm. 32-33.

²³ William R. Roff (ed), *op. cit.*, hlm. 158.

²⁴ Hamdan Hassan, *op. cit.*, hlm. 140-141.

²⁵ Ismail bin Awang, "Haji Abdul Rahman Khatib," *Pengasuh*, Mac, 1976, hlm. 21.

Kemunculan beliau kira-kira pada tahun 1905M.,²⁶ iaitu ketika masyarakat Kelantan mulai mengenali ajaran Tarikat Ahmadiyyah. Tarikh kedatangan beliau ke Kelantan dikira tepat kerana disokong sendiri oleh Haji Ahmad bin Muhammad Salleh iaitu salah seorang cucu beliau yang tinggal di Sendayan, Negeri Sembilan.²⁷

Haji Muhammad Sa'īd dilahirkan pada hari Sabtu 3 atau 4 haribulan Sya'ban 1292H./1875M. di kampung Syi'ib 'Ali di Mekah.²⁸ Bapanya Shaikh Jamaluddin al-Linggi adalah seorang ulama terkenal di seluruh negeri Melayu kerana beliau pernah mengajar di Masjid al-Haram di Mekah. Beliau berhemah tinggi dan bersifat zuhud sehingga ketika meninggal dunia pada tahun 1305H., beliau dikatakan tidak memiliki satu dirham pun. Namun beliau seringkali digambarkan sebagai seorang yang berjaya melahirkan ramai tokoh ulama Melayu yang masyhur. Ibunya Hajjah Sofiah juga berasal dari keluarga ulama besar yang berasal dari Patani, Selatan Thailand. Beliau seorang guru al-Qur'an yang melahirkan ramai qari dan qari'ah sebelum meninggal pada 12 Rabi' al-Thani 1352H., ketika berusia 81 tahun.²⁹

Semasa berusia tujuh tahun, Haji Muhammad Sa'īd kembali ke Patani bersama ibunya.³⁰ Beliau menetap di sana sehingga

²⁶ Temubual dengan Haji Sa'ari Hussain di Kota Bharu. Sementara Haji Nik Hassan Haji Nik Mat 15 Februari 1974 dan Haji Abdullah bin Haji Idris 3 Mac 1973 menyatakan bahawa Haji Muhammad Sa'īd mula datang ke Kelantan pada penghujung abad ke-19M. Lihat Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 7.

²⁷ Temubual dengan beliau di Kota Bharu, Kelantan ketika beliau berkunjung ke sana untuk menyambung tugas-tugas datuknya Haji Muhammad Sa'īd. Beliau kini telah pun meninggal dunia.

²⁸ Ahmad bin Muhammad Sa'īd al-Linggi, *Majmū'*, Singapura, 1952, hlm. 87.

²⁹ Ahmad bin Muhammad Sa'īd al-Linggi, *Kanz al-Mu'id*, Singapura, hlm. 11-12.

³⁰ *Ibid.*, hlm. 18.

mencapai umur tujuh belas tahun.³¹ Ada juga pendapat yang menyatakan beliau menetap di Patani sehingga berusia dua belas tahun sahaja.³² Selepas itu, barulah beliau mulai mempelajari berbagai ilmu agama daripada guru-guru di sekitar Asia Tenggara termasuk Shaikh Zainal 'Ābidīn al-Patānī.³³ Namun begitu, penulis menjangkakan kemungkinan besar usia beliau mulai belajar agama adalah dua belas tahun dan bukannya tujuh belas tahun kerana ia sudah dianggap berumur dan agak terlewat untuk memulakan pembelajaran asas. Berbanding dengan usia dua belas tahun, seseorang itu dianggap bersesuaian untuk memulakan pembelajarannya di dalam bidang-bidang agama yang lebih tinggi.

Antara para ulama yang pernah menjadi guru Haji Muḥammad Sa'īd semasa di Tanah Melayu ialah Shaikh Muḥammad Nūh, Kedah yang dikenali sebagai Datuk Nahu, Datuk Semala dan Tuan Abdul Rasyid. Ketika berusia tujuh belas tahun beliau berangkat semula ke Mekah untuk menimba ilmu pengetahuan daripada ulama di sana.³⁴ Haji Muḥammad Sa'īd dikatakan belajar daripada lebih lima puluh orang guru, antaranya yang masyhur ialah Shaikh Ḥasb Allāh al-Makki, Shaikh Muḥammad Nawāwī al-Bantānī yang terkenal dengan panggilan Nawāwī Kedua, Sayyid Bakrī Shatā, Shaikh Aḥmad al-Manshāwī, Shaikh 'Umar Barakāt al-Shāmī iaitu murid Ibrāhīm al-Baijūrī, Shaikh Muḥammad Sa'īd Basil iaitu mufti dari madhhab Syafi'i di Mekah, Shaikh Zainuddin al-Sambāwī³⁵ serta Shaikh Muḥammad Yūsūf Khayyāt, Shaikh 'Umar bin Abū Bakr Ba Junaid, Ustaz Muḥammad Sa'īd al-Yamānī, Shaikh Aḥmad Khaṭīb dan Shaikh Wan 'Alī al-Kelantānī serta Shaikh Aḥmad bin Muḥammad Zain al-Patānī. Hasil pengajian beliau dengan para

³¹ Aḥmad bin Muḥammad Sa'īd al-Linggi, *Majmū'*, hlm. 87.

³² *Idem*, *Kanz al-Mu'id*, hlm. 18.

³³ *Ibid.*, hlm. 19; Aḥmad bin Muḥammad Sa'īd al-Linggi, *Majmū'*, hlm. 87-88.

³⁴ Aḥmad bin Muḥammad Sa'īd al-Linggi, *Kanz al-Mu'id*, hlm. 19.

³⁵ *Ibid.*, hlm 20; Aḥmad bin Muḥammad Sa'īd al-Linggi, *Majmū'*, hlm. 88.

ulama tersebut, beliau diberi kepercayaan dan *dijazahkan* untuk mengajar orang ramai.³⁶

Kemudian Haji Muhammad Sa'id meneruskan perjalanan ke Mesir dan menjadi pelajar di Univesiti al-Azhar. Beliau sempat berguru dengan beberapa ulama terkenal seperti Shaikh al-Azhar al-Rifā'i seorang ulama dari madhhab Maliki. Setelah berada di sana selama lapan bulan, Haji Muhammad Sa'id akhirnya kembali semula ke Mekah untuk mengajar orang ramai. Pada masa itulah, beliau berguru dengan Muhammad b. Ahmad al-Dandarāwī yang ketika itu sudah terkenal sebagai pemimpin Tarikat Ahmadiyyah di Mekah dan beliau telah *dijazahkan* Tarikat Ahmadiyyah oleh al-Dandarāwī. Tidak lama kemudian, apabila usianya belum lagi mencapai tiga puluh tahun, beliau dihantar oleh gurunya al-Dandarāwī, ke negeri-negeri Melayu dengan tujuan untuk melaksanakan cita-cita pimpinan Tarikat Ahmadiyyah bagi menyebarkan tarikat tersebut serta mengajar ilmu-ilmu berkenaan syariah dan *haqīqah*.³⁷

Haji Muhammad Sa'id dipercayai sampai ke Tanah Melayu selepas tahun 1900.³⁸ Pada mulanya beliau lebih menumpukan perluasan ajarannya di Negeri Sembilan dengan menjalankan operasinya di Seremban, Negeri Sembilan. Dan sebagaimana yang dihadapi oleh penyebar-penyebar tarikat yang lain, beliau juga tidak terlepas daripada fitnah-fitnah yang dilemparkan oleh masyarakat setempat. Namun beliau tetap tabah menghadapi tohmahan tersebut. Kemudiannya, beliau memulakan

³⁶ Ahmad bin Muhammad Sa'id al-Linggi, *Kanz al-Mu'id*, hlm. 20-21, *idem*, *Majmu'*, hlm. 89.

³⁷ Ahmad bin Muhammad Sa'id al-Linggi, *Majmu'*, hlm. 89-91; *idem*, *Kanz al-Mu'id*, hlm. 22-23.

³⁸ Menurut *al-Aḥzāb al-'Urfāniyyah wa al-Aurād al-Nuriyyah*, karangan Haji Muhammad Sa'id bin Jamaluddin al-Linggi, t. p., t.t., hlm. 199. Haji Muhammad Sa'id menerima *ijazah* Tarikat Ahmadiyyah daripada Muhammad al-Dandarāwī pada tahun 1900. Oleh itu penulis menganggap beliau memang kembali ke tanah air selepas tahun 1900 selepas *dijazahkan* oleh al-Dandarāwī sendiri.

perjalanannya mengembara ke beberapa buah negeri di Tanah Melayu bagi menunaikan amanah gurunya al-Dandarāwī. Beliau memulakan dakwahnya di Kedah dan kemudiannya di Kelantan di mana beliau tiba di Kota Bharu, Kelantan kira-kira pada tahun 1905M. dan menginap di rumah Haji Awang Alim yang terletak di Jalan Atas Banggol, Kota Bharu berhampiran Masjid Muhammadi.³⁹

Ajaran tarikat yang diperkenalkan oleh Haji Muḥammad Sa'īd mendapat sambutan mengalakkan dari masyarakat setempat. Tetapi apabila ramai pengikutnya mula mengalami *jadhbah* atau *majdhūb*⁴⁰ dalam masa yang singkat, timbul kegemparan mengenai ajaran yang disampaikan oleh beliau⁴¹ sehingga ia diberitahu kepada Sultan Kelantan iaitu Sultan Muḥammad. Baginda mengambil suatu langkah dengan mengirim sepucuk surat⁴² kepada Haji Wan Ahmad Zain al-Paṭānī seorang ulama terkenal yang menjadi guru Haji Muḥammad Sa'īd ketika di Mekah dengan tujuan meminta fatwa beliau tentang perkara tersebut.⁴³ Berdasarkan catatan Wan Muhammad Saghir Abdullah, peristiwa tersebut berlaku pada tahun 1323H./1917M.⁴⁴

Bagi menjawab persoalan Sultan Kelantan itu, Haji Wan Ahmad mengemukakan sepucuk surat yang panjang lebar

³⁹ Kedatangan Haji Muḥammad Sa'īd ke Kota Bharu serta menumpang di rumah Haji Awang Alim sering kali disebut oleh golongan tua seperti Hajjah Salamah yang meninggal pada tahun 1985M. Sebelum meninggal, beliau menyatakan pada masa kedatangan Haji Muḥammad Sa'īd, beliau masih kanak-kanak lagi.

⁴⁰ Untuk keterangan lanjut, lihat Che Zarrina Binti Sa'ari, *op. cit.*, hlm. 294-303.

⁴¹ Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 7,14.

⁴² Salinan surat Raja Kelantan boleh dilihat di dalam *al-Fatāwā al-Fatāniyyah*, Ahmad bin Muḥammad Zain bin Muṣṭapha al-Paṭānī, Siam, 1957M./1377H., hlm. 179-180.

⁴³ Ahmad bin Muḥammad Sa'īd al-Lingī, *Kanz al-Mu'īd*, hlm. 20.

⁴⁴ Wan Muhammad Saghir Abdullah, *op. cit.*, hlm. 133.

menerangkan tentang masalah tersebut. Sebagai kesimpulannya, ulama terkenal itu hanya menyatakan bahawa sekiranya Allah menghendaki berlakunya *jadhbah*, maka ia mungkin terjadi. Beliau mengakui bahawa beliau sendiri pernah mengikut ajaran Tarikat Ahmadiyyah, tetapi belum pernah merasa *jadhbah* seperti yang dirasakan oleh pengikut Haji Muhammad Sa'id.⁴⁵

Penulis ingin mengulas pendapat Hamdan Hassan berdasarkan surat tersebut yang menyatakan bahawa Haji Muhammad Sa'id boleh dianggap sebagai orang pertama menyebarkan ajaran Tarikat Ahmadiyyah kepada masyarakat Islam Kelantan, khususnya di Kota Bharu. Alasan yang dikemukakan ialah kerana kemungkinan bentuk ajaran dan amalan tarikat tersebut masih belum dikenali secara meluas lagi di Kelantan dan kerana kemungkinan nama Tarikat Ahmadiyyah masih belum digunakan atau belum dikenali orang pada waktu itu.⁴⁶ Penulis kurang bersetuju dengan pandangan beliau bahawa masyarakat Kelantan belum mengenali Tarikat Ahmadiyyah secara meluas atau pun tentang Haji Muhammad Sa'id adalah orang pertama yang menyebarkan tarikat tersebut kepada masyarakat umum. Pada pandangan penulis, masyarakat Kelantan khususnya Kota Bharu sudah diperkenalkan dengan tarikat tersebut⁴⁷ tetapi menggunakan suatu nama lain iaitu Tarikat Rashidi dan bukannya Ahmadiyyah.⁴⁸ Begitu juga, penulis berpendapat Haji Muhammad Sa'id bukanlah orang pertama menyebarkan ajaran Tarikat Ahmadiyyah di Kelantan, malahan orang yang mula-mula sekali menyebarkan ajaran tersebut ialah Abdul Samad bin Muhammad Salleh (Tuan Tabal). Hamdan Hassan sendiri tidak menafikan kemungkinan tersebut, tetapi beliau menyatakan tarikat tersebut mungkin hanya untuk diamalkan sendiri, keluarga dan murid-muridnya sahaja serta

⁴⁵ *Ibid.*, hlm. 184.

⁴⁶ Hamdan Hassan, *op. cit.*, hlm. 61.

⁴⁷ Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 14.

⁴⁸ Lihat Che Zarrina Binti Sa'ari, *op. cit.*, hlm. 164; Hamdan Hassan, *op. cit.*, hlm. 61-62.

bukannya untuk disebarkan kepada masyarakat. Walaubagaimana pun, catatan sejarah membuktikan bahawa Tuan Tabal mempunyai ramai anak murid yang datang dari seluruh pelusuk negeri Kelantan dan dari pelbagai tingkatan masyarakat.⁴⁹ Oleh yang demikian, Abdul Samad atau Tuan Taballah orang pertama menyebarkan ajaran Tarikat Ahmadiyyah.

Abū Hasan al-Azaharī

Apabila persoalan mengenai *jadhbah* sudah mula reda dan masyarakat sudah mula membiasakan diri dengan keadaan itu, kira-kira pada akhir tahun 1917M., muncul pula seorang lagi pemimpin Tarikat Ahmadiyyah yang berasal dari Mekah iaitu Abū Hasan al-Azaharī.⁵⁰ Kemunculan dua orang tokoh ini menimbulkan kontroversi di kalangan penduduk negeri Kelantan. Keduanya adalah murid Muḥammad al-Dandarāwī yang telah datang ke Tanah Melayu dengan tujuan untuk mengembangkan ajaran Tarikat Ahmadiyyah.⁵¹

Al-Azaharī mendakwa ajaran yang dibawa oleh Haji Muḥammad Sa'īd adalah menyeleweng daripada hakikat ajaran Tarikat Ahmadiyyah yang sebenarnya.⁵² Oleh itu beliau ke Kelantan untuk memperbetulkan ajaran-ajaran yang disampaikan oleh Haji Muḥammad Sa'īd kepada pengikut-pengikutnya. Manakala Haji Muḥammad Sa'īd pula menyatakan al-Azaharī melanggar perintah al-Dandarāwī yang menyuruhnya ke India, sementara Haji Muḥammad Sa'īd sendiri diperintahkan untuk menyebarkan tarikat itu di Asia Tenggara, khususnya di Semenanjung Tanah Melayu.⁵³ Dakwaan ini dibuktikan dengan

⁴⁹ Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 14. Temubual dengan Yahya Abdul Salam di rumahnya di Lorong Tok Semian pada 26 Disember 1992, beliau kini baru sahaja meninggal dunia.

⁵⁰ William R. Roff (ed), *op. cit.*, hlm. 140.

⁵¹ Temubual dengan Haji Sa'ari Hussain di rumahnya pada 25 Oktober 1989 di Kampung Atas Banggol, Kota Bharu.

⁵² Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 72.

⁵³ Lihat Che Zarrina binti Sa'ari, *op. cit.*, hlm. 172.

adanya surat rasmi yang memerintah Haji Muhammad Sa'īd ke Tanah Melayu.⁵⁴ Terdapat pelbagai fakta dan cerita tentang mereka berdua. Sekiranya soalan siapakah sebenarnya yang dihantar oleh al-Dandarāwī ke Tanah Melayu ditujukan kepada murid-murid kedua ulama tersebut, pastilah masing-masing membenarkan guru mereka yang bertanggungjawab menyebarkan Tarikat Ahmadiyyah di Asia Tenggara.⁵⁵

Kedatangan al-Azaharī ke Kelantan telah membawa kepada terbukanya beberapa lagi kawasan operasi Tarikat Ahmadiyyah seperti yang terdapat di Lorong Gajah Mati, Kota Bharu di bawah pimpinan Haji Yaakob Haji Ahmad, seorang ulama terkenal di Kelantan.⁵⁶ Menurut Yahya Abdul Salam, seorang pengamal tarikat itu, al-Azaharī yang tiba di Singapura, telah datang ke Kelantan dan tinggal di Lorong Tok Semian tempat Haji Wan Mūsā atau lebih tepat lagi ialah Surau Tuan Tabal dengan tujuan untuk mereda keadaan yang menimbulkan kegemparan pada masa itu. Tarikat Ahmadiyyah pimpinan al-Azaharī telah mendapat sambutan hangat daripada masyarakat pada masa itu. Selepas beberapa bulan menyebarkan tarikat itu di Kota Bharu, beliau telah diwaqafkan sebuah surau di Kampung Laut oleh Haji Wan Mūsā, Haji Wan Abdullah Khaṭīb dan Haji Abdul Manān serta pengikut-pengikut mereka yang bertujuan memudahkan lagi beliau memimpin tarikat tersebut.⁵⁷ Surau waqaf tersebut kemudiannya dikenali sebagai Surau Dalam Pandan, Kampung Laut.⁵⁸

⁵⁴ Lihat *ibid.*

⁵⁵ Lihat kenyataan yang dibuat oleh Mustapha Muhammad al-Jiasī tentang al-Azaharī dalam Hamdan Hassan, *op. cit.*, hlm. 90. Mustapha ialah salah seorang pengikut ajaran Tarikat Ahmadiyyah yang dibawa oleh al-Azaharī dan pernah menjadi murid setia kepada Haji Daud, Bukit Abal. Temuramah pada 30 Ogos 1989.

⁵⁶ Ismail Awang, "Haji Ya'akob Haji Ahmad Gajah Mati," *Pengasuh*, April, 1976), Bil. 414, hlm. 24.

⁵⁷ Wawancara dengan Yahya Abdul Salam.

⁵⁸ Temubual dengan Wan Muhammad Nordin Wan Adam, di rumahnya di Kampung Laut, Palekbang pada 24 Disember 1991. Kini Wan Muhammad

Meskipun tarikat pimpinan al-Azaharī mendapat sambutan yang amat menggalakkan, selepas tahun 1922, pengikut-pengikutnya mula berpecah akibat satu konflik yang ditimbulkan oleh al-Azaharī sendiri. Perbezaan pendapat antara Haji Wan Abdullah, Haji Ahmad Manan dan al-Azaharī pada satu pihak dan Haji Wan Mūsā di satu pihak lain telah mengeruhkan keadaan. Punca perselisihan tersebut ialah apabila al-Azaharī berhasrat menjual dan memindahkan nilai harta *waqaf* itu ke Mekah apabila beliau kembali ke sana. Haji Wan Mūsā menentang keras pemindahan nilai harta *waqaf* tersebut dengan alasan harta tersebut di*waqaf*kan untuk kegunaan al-Azaharī ketika beliau berkhidmat mengajar di Kelantan. Bagi Haji Wan Mūsā, menjual dan memindahkan harta *waqaf* tanpa kebenaran orang yang *mewaqaf*kannya adalah bercanggah dengan hukum agama. Sebaliknya penentangan tersebut tidak dipersetujui oleh Haji Wan Abdullah dan Ahmad Manān dengan alasan bahawa hasrat tersebut mempunyai tujuan yang baik untuk tujuan pengembangan agama Islam.⁵⁹

Kemungkinan besar, penentangan Haji Wan Mūsā kerana beliau berdasarkan hukum yang ditetapkan oleh madhhab Syafi'i, Hanafi dan Maliki yang tidak membenarkan harta *waqaf* dijual, melainkan setelah mendapat kebenaran orang yang *mewaqaf*kannya.⁶⁰ Walau bagaimanapun, kemungkinan juga al-Azaharī berpegang kepada pendapat daripada madhhab Hanbali yang membolehkan penjualan harta *waqaf* sekiranya diperlukan dengan syarat wang hasil penjualannya mesti dibelikan barangan daripada jenis yang sama.⁶¹ Sekiranya al-Azaharī berpegang

Nordin meneruskan kegiatan Tarikat Ahmadiyah di kampungnya sebagai kesinambungan tugas-tugas bapanya.

⁵⁹ Nik Abdul Aziz, *op. cit.*, hlm. 32.

⁶⁰ Muhammad Ibn Muhammad al-'Arafah al-Dasūqī, *Ḥāshiyah 'ala Sharh al-Kabīr bi Abī Barakāt al-Dardīr*, 1931, hlm. 90-92; Muhammad Abū Zuhrah, *Muhādarah fī al-Waqf*, Kaherah, 1959, hlm. 186.

⁶¹ Ibn Qudāmah, *al-Mughnī*, Kaherah, 1947, Jil. 5, hlm. 575-578.

dengan madhhab ini, maka beliau tidak bersalah dalam hal tersebut. Walau bagaimanapun, setelah perkara tersebut dibawa ke mahkamah, keputusan pengadilan menunjukkan bahawa al-Azaharī tidak dapat mempertahankan pendapat dan hasratnya.

Sepeninggalan al-Azaharī dari Lorong Tok Semian, Abdul Salām yang diijazahkan oleh al-Azaharī sendiri telah mengambil alih kepimpinan tarikat tersebut serta meneruskan majlis zikir sebagaimana yang pernah dilakukan oleh al-Azaharī dahulu. Beliau telah mengadakan majlis zikir tersebut, di rumahnya sendiri di Lorong Tok Semian. Menurut cerita Yahya Abdul Salām yang merupakan anak Abdul Salām sendiri, ramai orang yang datang berzikir di rumah bapanya itu. Salah seorang daripada mereka ialah Muhammad Amin yang berasal dari Padang Mo'kan dan pernah tinggal selama tiga hari bersama Abdul Salām yang kemudiannya menjadi orang yang begitu mengambil berat soal-soal keagamaan. Selepas Abdul Salām meninggal dunia pada tahun 1380H./1974M., anaknya Yahya telah mengambil alih kepimpinan zikir tersebut. Tetapi kira-kira pada tahun 1989, beliau berhenti dari mengadakan majlis zikir kerana tidak mendapat sambutan ramai, tambahan pula usianya semakin lanjut. Sehingga ke akhir hayatnya, beliau tetap mengamalkan ajaran Tarikat Ahmadiyyah secara bersendirian.⁶²

Pusat Gerakan Tarikat Ahmadiyyah di Bukit Abal

Suatu lagi pusat gerakan Tarikat Ahmadiyyah yang tidak kurang pentingnya di Kelantan ialah yang terletak di Bukit Abal, sebuah kampung yang terletak berhampiran bandar Pasir Puteh. Orang yang bertanggungjawab dalam perkembangan pusat tersebut ialah Haji Daud bin Haji Omar al-Libadi, seorang shaikh tarikat terpenting selepas generasi Haji Wan Mūsā dari silsilah Abū Hasan al-Azaharī.⁶³

Haji Daud dilahirkan pada tahun 1903M. di Kampung Limbat, iaitu sebuah kampung yang berdekatan dengan Pondok Pasir

⁶² Wawancara dengan Yahya Abdul Salām.

⁶³ Wawancara dengan Mustaphā bin Muhammad al-Jasī.

Tumbuh. Gelaran al-Libadī digunakan sempena nama Kampung Limbat, tempat kelahirannya. Semasa kecil beliau diasuh oleh bapanya dengan pendidikan agama dan ketika berusia dua belas tahun beliau dihantar untuk belajar dengan Haji 'Uthmān bin Haji Muhammad atau gelarannya Tok Bachok.⁶⁴ Semasa tinggal di situ, beliau diajar untuk hidup sederhana, dan sentiasa beribadah kepada Allah serta menunaikan solat berjamaah. Suasana ini membentuk peribadinya menjadi seorang yang salih dan mulia. Kemudian apabila mencapai umur lima belas tahun, beliau belajar pula dari Tok Kenali yang terkenal sebagai seorang alim pada ketika itu. Beliau juga pernah berguru kepada Haji Omar Sungai Keladi dan ketika berada di Kota Bharu, beliau belajar pula dengan Haji Nik Abdullah bin Haji Wan Mūsā yang beramal dengan Tarikat Ahmadiyyah. Haji Nik Abdullah adalah orang pertama memperkenalkan Tarikat Ahmadiyyah kepada Haji Daud.

Walaupun telah mendapat didikan daripada beberapa orang guru yang mengajar di Masjid Muhammadi, beliau masih belum berpuas hati dan untuk memenuhi ketidak-puasannya itu, beliau berangkat ke India. Tidak lama kemudian, bapa saudaranya Haji Wan Ahmad yang lebih dikenali dengan Haji Awang Limbat telah memanggilnya kembali ke Kelantan.⁶⁵ Sikap Wan Ahmad ini mungkin ada kaitan dengan perkembangan pemikiran baru dalam Islam yang dipelopori oleh Shah Wali Allāh al-Dihlawī (m. 1176H.) atau mungkin juga Wan Ahmad tidak mahu Haji Daud turut terpengaruh dengan pembaharuan pemikiran tersebut.⁶⁶

Setelah kembali dari India, beliau merantau ke negeri-negeri di Malaysia seperti Melaka, Johor, Singapura, Negeri Sembilan dan Perak untuk mencari guru yang alim. Semasa di Perak, beliau

⁶⁴ Ismail Awang, "Haji Daud Bukit Abal," *Pengasuh*, Mei, 1978, Bil. 433, hlm. 54. Kenyataan ini diperkuatkan lagi dengan temuramah penulis dengan Ustaz Muhammad Ridha Haji Daud yang kini menjadi shaikh Tarikat Ahmadiyyah di Bukit Abal menggantikan bapanya. Wawancara ini diadakan di rumah beliau di Bukit Abal pada 29 Ogos 1989.

⁶⁵ Ismail Awang, *op. cit.*, hlm. 54.

⁶⁶ Hamdan Hassan, *op. cit.*, hlm. 163.

telah diberi tauliah untuk mengajar agama. Tetapi beliau tidak lama di situ dan pulang semula ke Kelantan. Oleh kerana keinginannya yang kuat untuk mencari ilmu, beliau kemudiannya dengan keizinan bapa saudaranya telah pergi ke Mekah.⁶⁷ Semasa di sana beliau mendalami pelbagai bidang pelajaran yang berkaitan dengan agama dan yang paling beliau minati ialah ilmu tasawuf dan tarikat. Minat ini timbul kerana beliau sudah mempunyai asas di dalam bidang tersebut semasa menuntut dengan Haji Nik Abdullah. Oleh itu, beliau bukan setakat mempelajarinya sahaja, malah beliau ikut menjadi ikhwan Tarikat Ahmadiyyah.

Semasa Haji Daud berada di Mekah, terdapat dua orang ahli sufi yang masyhur dari aliran Tarikat Ahmadiyyah iaitu Haji Shafie bin Haji Salleh atau Tok Syafie⁶⁸ sementara seorang lagi ialah Abū al-‘Abbās, anak Muḥammad al-Dandarāwī. Terdapat sumber yang menyatakan bahawa Haji Daud belajar dan menerima Tarikat Ahmadiyyah daripada Tok Syafie. Fakta ini disokong dengan kenyataan-kenyataan yang menunjukkan bahawa pelajar-pelajar dari Kepulauan Melayu, lebih-lebih lagi dari Semenanjung Tanah Melayu kebanyakannya belajar kepada Tok Syafie yang mengajar dalam Bahasa Melayu.⁶⁹ Menurut keterangan Haji Mansor bin Haji Muḥammad Sa‘id, seorang shaikh Tarikat Ahmadiyyah di Negeri Sembilan, beliau kenal baik dengan Haji Daud kerana Haji Daud selalu saja mengunjungi rumahnya tetapi beliau tidak pernah pergi berzikir di rumah Abū al-‘Abbās sebagaimana yang dilakukan oleh keluarga Haji Mansor.⁷⁰

Maklumat ini menunjukkan Haji Daud tidak menerima tarikat tersebut dari keturunan Muḥammad al-Dandarāwī, malahan

⁶⁷ Wawancara penulis dengan Imam Haji Muḥammad bin Yūsūf di Kampung Bukit Abal pada 29 Ogos 1979.

⁶⁸ Tok Syafie berasal dari Kedah. Penulis tidak dapat mengesani riwayat hidupnya yang selanjutnya.

⁶⁹ Wawancara dengan Muḥammad Ridhā Hj. Daud.

⁷⁰ Haji Mansor ialah anak Haji Muḥammad Sa‘id bin Jamaluddin al-Linggī yang belajar di Mekah. Lihat Hamdan Hasan, *op. cit.*, hlm. 164.

menerimanya daripada Tok Syafie. Keterangan ini diperkukuhkan lagi dengan pengakuan Haji Daud sendiri bahawa beliau menerima tarikat ini daripada Tok Syafie.⁷¹ Di samping itu, penulis juga percaya bahawa Haji Daud menerima *talqīn* Tarikat Ahmadiyyah daripada Abū Ḥasan al-Azhari. Kenyataan ini dibenarkan oleh murid Haji Daud sendiri iaitu Ustaz Muṣṭaphā bin Muḥammad al-Jiasī.⁷² Selain itu, ada bukti lain lagi yang dapat menyokong kenyataan ini, di mana pengikut kumpulan Bukit Abal sering mengadakan majlis *ḥawl* untuk al-Azhari pada setiap tahun.⁷³

Pada pandangan penulis, perselisihan fakta mengenai siapakah guru Tarikat Ahmadiyyah bagi Haji Daud sebenarnya hanyalah dari sudut teori sahaja. Penulis menyimpulkan bahawa Haji Daud pernah mempelajari Tarikat Ahmadiyyah daripada Tok Syafie ketika berada di Mekah. Apabila kembali ke Kelantan, beliau mempelajari dan menerimanya sekali lagi daripada al-Azhari. Oleh itu kenyataan bahawa kedua-duanya adalah guru kepada Haji Daud adalah benar.

Haji Daud kembali ke Kelantan setelah lapan tahun berada di Mekah dengan hasrat untuk mengembalikan kegemilangan pondok yang dibuka oleh Haji Wan Ahmad di Bukit Abal. Pondok tersebut hidup kembali dan berkembang sehingga perang Dunia Kedua meletus pada tahun 1941 yang menyebabkan Haji Daud bersama Imam Haji Muḥammad bin Yūsūf pergi ke Kusial, Ipoh, Kelantan.⁷⁴ Tetapi pada tahun 1943, beliau kembali semula ke Pasir Puteh dan tinggal di Padang Pak Amat sambil mengajar orang ramai tentang ilmu agama termasuk ajaran Tarikat Ahmadiyyah.⁷⁵ Pada peringkat permulaan, sambutan dari masyarakat tempatan kurang menggalakkan. Menurut Muṣṭaphā

⁷¹ *Ibid.*, hlm. 165.

⁷² Temuramah dengan Muṣṭaphā al-Jiasī.

⁷³ Temuramah dengan Muḥammad Ridhā bin Haji Daud. Lihat Che Zarrina binti Sa'ari, *op. cit.*

⁷⁴ Temubual dengan Imam Haji Muḥammad bin Yūsūf.

⁷⁵ Wawancara dengan Muḥammad Ridhā bin Haji Daud.

bin Muhammad al-Jiasī, pada tahun 1967 beliau sendiri pernah belajar seorang sama seorang dengan Haji Daud. Tetapi bermula tahun 1968, orang ramai mula mengunjunginya termasuk juga yang datang dari negeri Perak, Johor dan lain-lain.⁷⁶

Pada mulanya beliau mengajar di surau, tetapi dengan pertambahan murid yang datang untuk belajar, beliau terpaksa mendirikan sebuah masjid. Di masjid inilah Haji Daud mengajar kitab *Minhāj al-'Abidīn* karangan Imam al-Ghazālī terjemahan Bahasa Melayu dan *Syarah Kitāb Hikam*. Di samping itu beliau telah menghasilkan *Siri Risālah Taṣawwuf* yang dikatakan sebagai hasil daripada pengajarannya di masjid setiap pagi Jumaat.⁷⁷ Selain mengajar ilmu-ilmu syari'ah, usuluddin, tasawuf dan tarikat, beliau juga mengadakan *dhikr ḥalaqah* dengan mengadakan majlisnya pada setiap malam Jumaat. Zikir yang diamalkan selepas sembahyang maghrib ini tidak hanya disertai oleh penghuni pondok tersebut, malahan juga disertai oleh orang ramai dari seluruh negeri Kelantan yang berminat terhadap amalan ini. Mereka terdiri dari berbagai golongan termasuk pegawai-pegawai kerajaan, orang-orang yang berpelajaran agama dan sebagainya.⁷⁸

Selepas kematian Haji Daud pada tahun 1975, satu jawatankuasa yang dikenali sebagai Jamaah Pengurus ikhwan Tarikat Ahmadiyyah telah ditubuhkan bagi membukukan semua pengajaran dan ucapan Haji Daud. Pada masa itu, Muhammad Ridha, anak sulung Haji Daud yang ketika itu berusia tiga puluh tahun telah memimpin Tarikat Ahmadiyyah dan sehingga sekarang tarikat tersebut masih di bawah kepimpinan beliau. Menurut Muhammad Ridhā, pengikut Tarikat Ahmadiyyah di tempatnya semakin bertambah dan dianggarkan orang yang hadir pada setiap malam Jumaat ialah di antara dua ratus hingga tiga ratus orang.

⁷⁶ Wawancara dengan Mustaphā al-Jiasī.

⁷⁷ Wawancara dengan Haji Sa'ari Hussain pada 25 Oktober 1989.

⁷⁸ Wawancara dengan Mustaphā al-Jiasī.

Dhikr ḥalaqah yang diperkenalkan oleh bapa beliau masih diteruskan lagi.⁷⁹

Dari aspek penyebarannya, Mustaphā al-Jiāsī menerangkan bahawa terdapat beberapa orang murid Haji Daud yang membuka majlis *dhikr* di tempat masing-masing. Mereka adalah Shaikh Hassan dari Kampung Machang, Pak Ngah Awang dari Kampung Pek, Batu 30, Haji Awang Padang dari Kampung Kolam dan Muhammad Yamin dari Ketereh.

Pusat Gerakan Tarikat Ahmadiyyah di Kampung Laut

Al-Azaharī telah berjaya meninggalkan kegiatan-kegiatan zikir yang dikendalikan oleh murid-muridnya samada di Lorong Tok Semian, Bukit Abal dan juga Kampung Laut yang pernah didiaminya buat beberapa ketika. Majlis zikir di Kampung Laut diketuai oleh Wan Mamat bin Sulaiman⁸⁰ yang juga merupakan murid al-Azaharī dan diijazahkan olehnya sendiri ketika Wan Mamat baru berusia sepuluh tahun. Menurut cerita Nik Mahmud Nik Kob, Imam Masjid Kampung Laut, kegiatan Wan Mamat adalah suatu kesinambungan dari Haji Said iaitu datuk Nik Mahmud Nik Kob. Wan Mamat diizinkan oleh Haji Sa'id yang ketika itu berusia seratus sepuluh tahun untuk memimpin tarikat tersebut bagi penduduk Kampung Laut.⁸¹ Beliau juga diberi

⁷⁹ Temubual dengan Muḥammad Ridhā bin Haji Daud.

⁸⁰ Semasa penulis berkunjung ke rumah Wan Mamat bin Sulaiman pada tahun 1991, beliau berusia 97 tahun. Lahir pada tahun 1894. Pada masa itu beliau masih mempunyai ingatan yang kuat dan percakapannya amat jelas, mata masih terang yang membolehkan beliau membaca al-Qur'an dengan baik. Menurut anaknya Wan Zainab, beliau masih kuat beribadah tanpa mengira siang dan malam sehingga seringkali terlupa untuk makan. Mempunyai tujuh orang anak, empat lelaki dan tiga perempuan. Ketika penulis menziarahinya pada 27 Disember 1991 di rumah anaknya Wan Halimah di Cabang Tiga, Kedai Buluh, Kota Bharu, beliau berada dalam keuzuran kerana demam, tetapi masih mampu berbicara dengan jelas. Walaubagaimana pun, penulis tidak mengetahui perkembangan terkini beliau.

⁸¹ Temubual dengan Nik Mahmud Nik Kob pada 24 Disember 1991 di rumahnya di Hilir Masjid, Kampung Laut, Palekbang, Kelantan.

keizinan untuk mengijazahkan orang lain yang ingin mengamalkan tarikat itu. *Dhikr halaqah*nya diadakan di Surau Tok Wan Mat, Kampong Laut, iaitu tiga kali seminggu yang ditetapkan pada hari Jumaat, Isnin dan Khamis. *Dhikr halaqah* tersebut dimulakan sejak tahun 1928 iaitu ketika banjir besar melanda negeri Kelantan dan berterusan sehingga tahun 1988.⁸²

Pada tahun-tahun 1990-an ini, Tarikat Ahmadiyyah Kampung Laut mempunyai dua pemimpin yang menerajui *dhikr halaqah*. Pertamanya, majlis yang dipimpin oleh Nik Mahmud Nik Kob yang diadakan di Surau Dalam Pandan⁸³ yang kemudiannya merupakan kesinambungan daripada aktiviti Wan Mamat yang mengambilnya daripada Haji Sa'id, iaitu datuk kepada Nik Mahmud sendiri. Keduanya, pimpinan Wan Muhammad Nordin Wan Adam yang mengadakan majlis zikirnya di Surau Wan Adam, Kampung Laut. Menurut Wan Muhammad Nordin, beliau sebagai menantu Haji Wan Musa bin Haji Abdul Samad telah menyambung tugas bapa mentuanya dan juga mengambil alih pimpinan ayahnya Haji Adam. Beliau mula memimpin tarikat itu di Kampung Laut pada tahun 1979M. Wan Muhammad Nordin dan Nik Mahmud seolah-olah berpakat untuk mengadakan *dhikr halaqah* pada malam Isnin⁸⁴ dan Nik Mahmud pula mengadakannya pada malam Jumaat.⁸⁵ Penulis berpendapat kemungkinan mereka berdua mahu memberi peluang kepada penduduk kampung bagi membolehkan mereka menghadiri kedua-dua majlis tersebut.

Pusat Gerakan Tarikat Ahmadiyyah di Kampung Atas Banggol

Sama seperti al-Azahari, Haji Muhammad Sa'id bin Jamaluddin al-Linggi juga telah memainkan peranannya dengan berkesan

⁸² Temubual dengan Wan Mamat bin Sulaiman.

⁸³ Wawancara dengan Nik Mahmud Nik Kob.

⁸⁴ Wawancara dengan Wan Muhammad Nordin Wan Adam.

⁸⁵ Wawancara dengan Nik Mahmud Nik Kob.

dalam menyebarkan lagi Tarikat Ahmadiyah di Kelantan. Menurut Haji Sa'ari bin Hussain, pada tahun-tahun selepas 1910 aktiviti Haji Muhammad Sa'id lebih tertumpu di Kampung Atas Banggol. Beliau melantik Haji Abdul Rahman iaitu anak Haji Awang, tuan rumah yang ditumpanginya ketika di Kampung Atas Banggol sebagai shaikh tarikat di Kelantan.⁸⁶ Haji Abdul Rahman mengadakan majlis zikir pada tiap-tiap malam Jumaat selepas solat Maghrib di Surau Atas Banggol.⁸⁷ Selepas kematian beliau, tugas tersebut diteruskan oleh saudaranya Haji Daud bin Haji Awang. Apabila meletus perang Dunia Kedua pada tahun 1941, tugas tersebut telah diambil alih oleh anak Haji Daud iaitu Haji Wan Ja'afar bin Haji Daud yang ketika itu berusia di awal tiga puluhan. Tetapi usia beliau tidak panjang, beliau meninggal dunia pada tahun 1946.⁸⁸ Sepanjang masa tersebut Haji Muhammad Sa'id sering mengunjungi Kelantan untuk melihat perkembangan-perkembangan yang berlaku sehinggalah beliau meninggal pada tahun 1926H./1345M., di Ampangan, Seremban.⁸⁹

Kematian Haji Muhammad Sa'id memutuskan hubungan yang sedia ada antara Tarikat Ahmadiyah Kelantan dan Tarikat Ahmadiyah Negeri Sembilan kerana tiada sesiapa pun dari kepimpinan Negeri Sembilan mengunjungi Kelantan untuk melihat perkembangan seterusnya, ditambah pula dengan kematian Wan Ja'afar. Namun begitu setelah tiga puluh dua tahun berlalu, hubungan ini terjalin semula dengan kedatangan Haji Ahmad bin Muhammad Salleh ke Kelantan pada tahun 1978.⁹⁰ Beliau ialah

⁸⁶ Wawancara dengan Haji Sa'ari Hussain pada 25 Oktober 1989.

⁸⁷ Surau tersebut telah beberapa kali diubah suai dan sehingga sekarang masih terdapat di kampung tersebut.

⁸⁸ Wawancara dengan Wan Zainun binti Wan Ja'afar, anak bongsu Wan Ja'afar di rumahnya di Kota Bharu pada 25 Oktober 1989.

⁸⁹ Ahmad bin Muhammad Sa'id al-Linggi, *Majmū'*, hlm. 104.

⁹⁰ Semasa Haji Ahmad bin Muhammad Salleh mengadakan majlis perjumpaan yang pertama di Surau Kampung Atas Banggol di mana beliau membuat penerangan mengenai perjalanan Tarikat Ahmadiyah yang

cucu Haji Muhammad Sa'īd daripada anak perempuannya Rabi'ah 'Adawiyah yang kini tinggal di Ampangan, Seremban, Negeri Sembilan. Pada tahun 1978 itu, Haji Sa'ari bin Hussain iaitu menantu Wan Ja'afar telah dipilih untuk menyambung kembali tugas-tugas yang terhenti setelah kematian Wan Ja'afar. Haji Sa'ari mewarisi kembali ajaran Tarikat Ahmadiyyah bermula dari tahun 1978 hingga sekarang. Selepas tahun 1978 beliau sering kali mengunjungi Negeri Sembilan untuk menemui anak-anak dan cucu-cucu Haji Muhammad Sa'īd seperti Haji Mansūr, Haji Rasyīd, Haji Redhā dan lain-lain.⁹¹ Semasa dilantik menjadi pemimpin Tarikat Ahmadiyyah di Kampung Atas Banggol, Haji Sa'ari telah pernah mempelajari ilmu tasawuf dan tarikat daripada gurunya Haji Daud Bukit Abal dan pernah mengikuti majlis zikirnya bermula dari tahun 1970 hingga 1974. Pada setiap malam Khamis, beliau ikut serta dalam majlis zikir tersebut yang dijalankan di Bukit Abal dan pada setiap pagi Jumaat pula, beliau belajar kepada Haji Daud. Keadaan ini berterusan sehingga Haji Daud meninggal dunia. Pada tahun 1976 Haji Sa'ari mula berhubung dengan anak dan cucu Haji Muhammad Sa'īd serta diijazahkan Tarikat Ahmadiyyah tersebut oleh anak-anak Haji Muhammad Sa'īd seperti Haji Abdul Rasyīd, Haji Mansūr dan Rabi'ah 'Adawiyah. Tahun-tahun berikutnya, beliau telah diperintahkan supaya mengadakan majlis zikir di Surau Atas Banggol. Haji Sa'ari terus memimpin Tarikat Ahmadiyyah tersebut sehingga ke hari ini dan sambutan yang diterima daripada orang ramai amat menggalakkan.

Kesimpulan

Negeri Kelantan yang terkenal dengan gelaran Serambi Mekahnya telah memperlihatkan perkembangan yang mengkagumkan dari

dipimpin oleh Haji Muhammad Sa'īd serta mengadakan majlis *dhikr*, penulis telah ikut serta di dalam majlis tersebut. Kini Haji Ahmad telah meninggal dunia.

⁹¹ Wawancara dengan Haji Sa'ari Hussain pada 25 Oktober 1989.

sudut penyebaran ilmu pengetahuan. Pada masa yang sama, negeri tersebut telah mengalami suatu perubahan paradigma di mana masyarakatnya telah terlibat secara serius dengan perkembangan ajaran tarikat khususnya Tarikat Ahmadiyah yang dibuktikan telah memasuki negeri tersebut daripada pelbagai dimensi. Tokoh-tokohnya yang berbeza telah melahirkan perkembangan ajaran dan amalan yang berbeza, tetapi berteraskan asas-asas yang sama dan masih menggunakan nama yang sama iaitu Tarikat Ahmadiyah.